

Rusifikacija Lietuvoje: ideologija ir praktika

Kaip ir kiekviena daugiatautė imperija, Sovietų Sąjunga susidūrė su kultūrinių bei socialinių skirtumų sukeltomis problemomis bei įtampomis. Unifikacija atrodė galinti jas išspręsti. Tačiau sovietinė ideologija teigė tautų lygybę ir internacionalinį bendrumą. Tai apsunkino bandymų unifikuoti ir rusifikuoti ideologinį pagrindimą.

Propagandos bandymas apeliuoti tik į klasinius žmonių jausmus ankstyvuju SSRS egzistavimo laikotarpiu pasirodė nepakankamas propagandiniu požiūriu, todėl Stalino valdymo laikais jis papildytas susovietinto rusiškumo propaganda. Stipri rusifikacijos veiksmu buvo ir „biurokratijos rusifikacija“, kai iš Centro atsiųsti emisarai, specialistai, menkai susiję su respublikomis, ir ypač saugumas, leido Centrai tiesiogiai valdyti visą SSRS (nevietiniai pavaduotojai rajonų lygmenyje), vietinių respublikų vadovybė neturėjo daug veikimo laisvės [Sniečkus miega kabinete laukdamas Stalino skambučio]. Kartu su ideologizacija, Stalino kultu tai buvo sovietinį režimą integruojantys dalykai (funkcinėje ir ideologinėje sferose). Tuo pačiu rusų tautą galima matyti kaip simbolinį Stalino atitikmenį tautybių lygmenyje – vyresnysis brolis ir mokytojas. Be to, dažniausiai tokie specialistai mokėjo tik rusiškai, todėl prisidėjo prie rusų kalbos virtimo administracine ir viešąja kalba, kas kėlė didelį lietuvių nepasitenkinimą.

Po Stalino mirties Berija ėmėsi plačios tautinių mažumų palaikymo akcijos, pradėjo kadru nacionalizavimą (sulietuvinimą), rusakalbių specialistų ir emisarų išsiuntimą iš Lietuvos. Aišku, Berija tikėjosi remtis nacionaliniais kadrais, turbūt ir savo pastatytais (ne veltui Sniečkus taip baiminosi jo valdymo). Tačiau kartu galima spėti, jog tai galėjo būti ir bandymo keisti SSRS tautas integruojančius mechanizmus pradžia, kai vieną integruojančią ašį (ideologija – saugumas – „biurokratinė rusifikacija“) pakeisti kita, labiau paremta nacionalinėmis biurokratijomis.

Nors Berija valdžios ir neišlaikė, tačiau SSRS valdymo mechanizmas vis tiek pasikeitė. Po Stalino mirties įvyko politinių ir ekonominių sprendimų decentralizacija. Žinoma, Centro nurodymai ir toliau buvo privalomi, tačiau jų buvo gerokai mažiau: Centras respublikas pradėjo valdyti netiesiogiai, per vietinius elitus.

Kitaip turbūt ir nebuvo įmanoma. Juk neliko vieno svarbiausių valdymo mechanizmų – teroro ir jo keltos baimės. Tai leido žmonėms atviriau reikšti savo nepasitenkinimą, iškilę daug anksčiau režimo slopintų problemų ir įtampų, taip pat ir tautinių. Todėl reikėjo pertvarkyti valdymo būdą, kad jis tiksliau spręstų tokias problemas. O geriausiai situaciją vietose galėjo matyti ir tiksliausiai sprendimus priimti vietinė administracija. Tuo pačiu keičiasi ir režimo legitimacija – iš ideologinės į patriotinę ir nacionalistinę. Jei sovietinis patriotizmas dar šiaip ne taip galėjo būti vienodas nepaisant tautinių skirtumų, tai rėmimasis nacionalizmais reiškė išcentrinių tendencijų stiprėjimą Sovietų Sąjungoje. Vienintelė išeitis buvo stiprinti visuomenės unifikaciją.

Ką tai turi bendro su rusifikacija, apie kurią aš turiu kalbėti? Visų pirma, visiškai tiesioginę: keitėsi rusifikacijos pobūdis. Stalino laikais vyko administracijos rusifikacija „iš viršaus“, taip veikiant visą visuomenę, vėliau vykdyta įvairaus intensyvumo pačios visuomenės rusifikacija, daugiau per švietimą ir darbininkų judėjimą. Tuo pačiu keičiasi ir tyrimo objektas. Nebegalima kalbėti tik apie Centro politiką, turime žiūrėti, kokią politiką vykdė respublikos vadovybė, ypač tokia ilgaamžė, o tuo pačiu ir galinti apginti savo interesus, kaip Lietuvos. Taigi, bet kokios politikos įgyvendinimas vyksta dvejuose lygmenyse.

Taip pat reikia neužmiršti visuomenės reakcijos. 1956 m. įvykiai Gruzijoje parodė valdantiesiems, jog su ja, ypač su tautiniais sentimentais, būtina skaitytis.

Tiek Centras, tiek respublikų vadovybės turi žaisti dvigubus žaidimus, kuriuos labai gerai paaiškina Barringtono Mooro padaryta skirtis tarp formaliosios ir operacinės ideologijų. Formalioji ideologija – tai šventraštis, kuris beveik nesikeičia, esminiai ideologiniai postulatai ir klišės (jos jungia visuomenę,

legitimuoja režimą, todėl jų keisti negalima). O štai operacinė ideologija gali gerokai nutolti nuo formaliosios taikydamosi prie konkrečių realiųjų.

Taigi, kiekvienas rusifikacinės politikos lygmuo įgyja po dvi išraiškas. Centro formalioji ideologija skelbia apie tautų draugystę, „nacionalinių kultūrų suklestėjimą tarybinių tautų šeimoje“, visų tautų lygybę ir kovoja su griaunančiais buržuaziniais nacionalizmais. Reikia pabrėžti, kad formalioji ideologija nėra tik kalbos. Ji veikia ir politinę praktiką bei kasdienybę: respublikų dekadros Maskvoje ir viena pas kitą, nacionalinių literatūrų vertimai į rusų ir kitas kalbas, sovietinis politikorektiškumas tautiniu atžvilgiu viešumoje etc. Ji lemia ir renacionalizaciją [Sunny], tautinių kultūrų stiprinimą formuojant sovietinius jų variantus. Ne tik dėl ideologinės tautų lygybės – tautinių sentimentų panaudojimas padeda giliau sovietizuoti, tiksliau paveikti įvairių tautų atstovus.

Tačiau šalia to egzistuoja operacinės ideologijos nulemta Centro politika. Ji nurodo, kiek rusų kalbos pamokų turi būti mokyklose, kaip atlaidžiai žiūrėti į tai, yra Lietuvoje gatvių pavadinimai neparašyti rusiškai ir pan. Ji taip pat bandė pagrįsti rusų kalbos įtakos didėjimą Sovietų Sąjungoje bei bandyti legitimuoti šį procesą įtraukiant jį į oficialiąją ideologiją. Joje nuolat blaškomasi tarp noro asimiliuoti, rusifikuoti ir unifikuoti bei tarp vietinių tautų savitumo palaikymo ir stiprinimo.

Rusifikacija stiprėjo paraleliai su unifikacijos ir centralizacijos stiprėjimu Sovietų Sąjungoje. 6-7 deš. oficialiajame lygmenyje diegta ideologinė – patriotinė sovietizacija, kuri turėjo tarsi nekreipti dėmesio į tautinius skirtumus ir, reikia manyti, pamažu juos sunaikinti. Po Stalino mirties susilpnėjo ir rusifikacija, tautybių politika retai minima. Tačiau jau 7 deš. pradžioje pradėta pamažu stiprinti centralizaciją (1962 m. LŪT teisių sumažinimas – recentralizacija). Tuo pačiu Chruščiovas 1961 m. partijos suvažiavime pateikė detalią tautų vystymosi teoriją, jau į formalų lygmenį perkelti rusifikacinius užmojus: tautybės toliau vystysis per jų etninių kultūrų sužydėjimą (расцвет), bet šis procesas dialektiškai ves į tautybių suartėjimą (сближение) kol bus pasiektas susiliejimas (слияние) ir taip sukurta nauja sovietinė tauta. Tačiau ši kalba nauja rusifikacijos kampanija nevirto tiek dėl politinių kovų Centre, tiek ir dėl to, jog prieštaravo visuomenėje vyravusioms tendencijoms, vis stiprėjusiai nacionalizacijai. Po 1964 m. iš oficialių kalbų apie tautybių ateitį dingo asimiliacionistinis terminas слияние. Išlaikytas terminas сближение, bet Brežnevas pabrėžė, kad suartėjimas vyks dėl objektyvių socialinių jėgų poveikio, o ne dėl dirbtinės partijos politikos.

Tačiau tokia švelni nacionalinė politika stiprino respublikų vadovybių autonomiją ir tai, kad jos savo valdžios sutvirtinimui naudojo sovietizuotą nacionalizmą, o ir priešiški režimui nacionalizmai darėsi vis aktyvesni. 7 deš. bandymai kovoti su nacionalizmais stiprinant internacionalinį auklėjimą nebuvo sėkmingi.

Rimtesnė rusifikacinė politika pradėta vykdyti 8 deš. pradžioje, kai valdžioje galutinai įsitvirtinęs Brežnevas vėl bandė sustiprinti centralizaciją. [72 m. pakeičiamas Gruzijos pirmasis sekretorius, kai jo išsikovota autonomija tapo nacionalizmo priedanga ir ekonominio nuosmukio priežastimi. Centralizacijos nesėkmę rodo 78 m. dėl gruzinų protestų palikta Gruzijos konst. nuostata, jog valstybinė kalba – gruzinų.]

Brežnevas prabilo nebe tik apie SSRS tautų suartėjimą – 77 m. konstitucijoje konstatuota, kad susiformavo nauja sovietinė tauta. Taip operacinis rusifikacijos sustiprinimas perkeltas į formalųjį lygmenį. Juk sovietinės tautos pagrindą turėjo sudaryti vyraujanti SSRS rusų tauta. Taip ideologiškai pagrįsta rusifikacija atrodė tarsi natūralus, istorijos logiką tik padedantis įgyvendinti dalykas. Bet sovietinė vadovybė gana atsargiai interpretavo sovietinės tautos koncepto prasmę. Brežnevas teigė, kad sov. tautos socialinė ir politinė vienybė nereiškia tautinių skirtumų išnykimo. Brežnevo kalboje 77 m. teigta, kad būtų pavojinga dirbtinai greitinti tautinės integracijos procesą. Taigi, matosi formaliojo lygmens kompromisas tarp asimiliacinių ir nacionalizacinių tendencijų.

Tačiau operacinis lygmuo buvo kiek kitoks: 8 deš. Taškento konferencijose buvo numatytos praktinės vieningos sovietinės tautos susiformavimo pagreitinimo priemonės. Ir jos buvo vykdomos didinant rusų kalbos pamokų skaičių nerusiškose mokyklose, gerinant rusų kalbos pamokų materialinį ir techninį aprūpinimą etc.

Kaip į tokią praktiką galėjo reaguoti respublikų vadovybė? Viena vertus, norėdami išlikti savo postuose, jie turėjo vykdyti Centro nurodymus, įgyvendinti taip pat ir operacinės Centro ideologijos nuostatas, ypač kai jos virsdavo konkrečiais nurodymais. Kita vertus, jie turėjo atsižvelgti ir į Lietuvos

visuomenėje vyravusias nuotaikas, kurios buvo labai priešiškos rusifikacijai, rusų imigracijai į Lietuvą. Bet kokie neramumai ir ekscesai būtų silpninę jos pozicijas ir grėšę postų netekimu. O kad neramumai tautiniu pagrindu yra įmanomi, Lietuvos vadovams aiškiai parodė 1955-56 m. Vėlinių įvykiai. Todėl respublikos vadovybė laviruodavo tarp Centro nurodymų vykdymo (kartais vykdymo simuliacijos) ir tarp atsižvelgimo į visuomenės nuomonę. [pvz. su gatvių pavadinimais]

Dar daugiau, jie turėjo ieškoti pačių veiksmingiausių būdų visuomenę paveikti, kontroliuoti, todėl jie buvo tiesiog priversti atsižvelgti į nacionalinius lietuvių interesus ir tuo pačiu stabdyti rusifikaciją, keliančią visuotinį nepasitenkinimą. Latviai čia nuėjo per toli, jų užmojai neišsileisti rusakalbių darbininkų kėlė pavojų SSRS vientisumui ir Centro valdžiai, todėl čia įvyksta „valymai“, parodantys Lietuvos vadovams, jog lavravimas turi ribas.

Taigi, ir Lietuvos lygmenyje administracijos politika įgyja oficialų bei operacinį lygmenį. Oficialiajame siekiama visaip kaip parodyti, jog visi centro nurodymai yra uoliai vykdomi. Taip Lietuvos administracija labai uoliai ir anksti pradeda vykdyti rusifikacinius 1975 m. Taškento nutarimus (leisti žurnalą „Rusų kalba mokykloje“).

Operaciniame lygmenyje siekta ginti lokalius interesus ir nepastebimai priešintis tiems centro nurodymams, kurie bandė respubliką vystyti per greitai ekonomiškai ar skatino kultūrinę asimiliaciją [Ronald Suny]. Tai yra, vadovybė (CK, MT) formaliai vykdavo visus nurodymus, ataskaitos būdavo tinkamai įformintos, tačiau žemesniame lygmenyje (ministerijų ir žinybų) keisdavo akcentus, vykdavo ne taip uoliai, kartais ir savo atsakomybe. Problemas įvardindavo tik „tarp savų“, ne Centru.

Taip nuo 68 m. Lietuvoje bandoma visais būdais stabdyti kapitalines investicijas į pramonę [Grybkauskas], nes su jomis atėdavo nauji industriniai objektai, kuriems nebeužteko vietinės darbo jėgos, reikėjo įsivežti rusakalbių darbuotojų (Sniečkaus atominės elektrinės pavyzdys). O tai didino tautines įtampas ir kėlė tautinių konfliktų galimybes bei reikalavo papildomų respublikos investicijų (gyvenamųjų namų statyba, atvykusių darbininkų aprūpinimas).

Kartu su tokiu bandymu riboti rusų imigraciją vyko ir ideologizuoto lietuviško tautiškumo stiprinimas, kartais peržengiantis oficialiosios ideologijos ribas. Čia vėlgi ne tiek tiesiogiai priešintasi rusifikacijai, kiek stiprintas lietuvių kalbos mokymas, kultūros ugdymas, turintys tarsi silpninti rusifikaciją, netiesiogiai jai priešintis.

Buvo siekiama paveikti ir tiesiogiai su rusifikacija susijusius Centro sprendimus, neretai naudojantis oficialiąja ideologija. Čia geras pavyzdys būtų 12 klasių mokymo įvedimas Baltijos šalyse 1986 m. Prisidengiant tuo, jog papildomi mokslo metai, palyginus su kitomis SSRS respublikomis, padės lietuviams geriau išmokti rusų kalbą, iš tiesų buvo įvykdytas Centro reikalavimas padidinti rusų kalbos pamokų skaičių. Tačiau kartu pasiekta, jog nebūtų sumažinta lietuvių kalbos pamokų, kaip būtų turėję įvykti, jei mokymosi metų būtų likę tiek, kiek anksčiau, nes rusų kalbos pamokų kiekį buvo galima didinti tik lietuvių kalbos pamokų sąskaita. Taip pat ir reikalautas rusų kalbos mokymo valandų padidinimas 1983m. buvo vienas mažesnių SSRS – 1,5 val., kai Moldavijoje – 4 val.

Kokios tokios politikos pasekmės? Nemažėjantis etninių gyventojų procentas Lietuvoje (80%), nuolatinis komunistų partijos narių – lietuvių procento didėjimas, iki 8 deš. vid. mažiausia tarp Baltijos šalių imigracija į Lietuvą, didėjantis lietuvių procentas sostinėje.

Tiesioginiai pasikėsinimai į lietuvių kalbos teises, jos vartojimo mažinimas – tiesioginė rusifikacija – susilaukė didžiulio visos visuomenės nepasitenkinimo ir pasipriešinimo. Nuo buitinių konfliktų (govorite po čelovečeski) iki kultūrinio elito gynybinės pozicijos (VU taip ir nedėstyta rusiškai, lietuvių kalbos sustabarėjimas beginant) ir Lietuvos administracijos veiksmų, palaikančių tokią visuomenės poziciją – juk susitarimas su vietine visuomene buvo jų valdžios šaltinis.

Tačiau, kita vertus, vyko ir ne tokie džiugūs giluminiai dalykai. Apie vykusią giluminę sovietizaciją čia nekalbėsiu. Tačiau būtina paminėti su ja susijusią visuomenėje vykusią labai stiprią, iš dalies savaiminę, iš dalies ir sąmoningai vykdytą rusianizaciją (rusų kalbos ir kultūros žinojimas). Ji visiškai atitiko oficialiąją ideologiją ir ją labai sunku atskirti nuo sovietizacijos, kuri juk nemaža dalimi rėmėsi rusų kultūra. Ir ji didelio nepasitenkinimo visuomenėje nekėlė, dėl savo visuotinio vyravimo viešojoje erdvėje, medijose buvo

primama kaip natūrali kultūrinė aplinka: visi žinojo populiariausius rusiškus filmus, dainas, rašytojus, vis labiau plito rusų kalbos žinojimas, daugėjo naminio bilingvizmo atvejų, tegul (kol kas) ir fragmentiškų. O tai galima laikyti pirmuoju žingsniu visuomenės surusėjimo link.